

Oskar Mulej*

Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. II. del – idejnozgodovinski vidiki

IZVLEČEK

V letih 1933–35 so v Jugoslavijo in tako tudi med politike slovenskega naprednega tabora nezadržno pronicale ideje o razširjeni in okrepljeni vlogi države v gospodarskem življenju. O tem ni pričala zgolj spremenjena retorika, ki je nakazovala spremembo političnoekonomske paradigme, temveč tudi programski dokumenti JNS, ki so nosili značaj vsebinskega odmika in jasnega programskega obrata v stran od liberalnih načel družbenogospodarske ureditve. Vprašanjem, na kakšen način in v kolikšni meri so tedaj priljubljene ideje o graditvi »novega reda« in »človeka« našle odmev v slovenskem naprednem taboru ter ali je pri tem šlo za pristen prevzem oziroma oblikovanje novih ekonomskih doktrin, vključujoč zamisli o »načrtnem gospodarstvu« ter »stanovski državi«, se posveča pričujoči, drugi del razprave. Pri tem seže čez okvire strankarske politike in skuša s širšega, idejnozgodovinskega vidika zaobjeti raznovrstne poglede, ki so se javljali znotraj širšega nazorskega tabora. Ti so segali od nesporno liberalnih do nesporno socialističnih, vključevali pa tudi takšne, ki so nevezano gospodarstvo kritizirali iz eksplicitno liberalnih pozicij. Idejna heterogenost se je razodevala tudi skozi različnost razumevanj in ocen t. i. stanovske države, pri čemer je mogoče reči, da »stanovska država« in »načrtno gospodarstvo« vsaj za politično jedro naprednega tabora nista predstavljala mnogo več kot le zveneči krilatitici in retorični prilagoditvi duhu dobe. Za Kramerjev krog je bilo pri tem značilno tudi kategorično odklanjanje nacizma, fašizma in komunizma, medtem ko je predvsem mlada generacija postajala dojemljivejša za nekatere aspekte neliberalnih »družbenogospodarskih modelov«.

Ključne besede: liberalizem, napredni tabor, politična ekonomija, korporativizem, intelektualci

ABSTRACT

ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS IN THE SLOVENE PROGRESSIVE CAMP, 1930–35. PART II – THE INTELLECTUAL HISTORICAL ASPECTS

In the period between 1933 and 1935 the ideas about an extended and stronger role of the state in the economic life were inrepressibly spreading throughout Yugoslavia and thus also among

* doktorski kandidat na Oddelku za zgodovino Srednjeevropske univerze (Central European University – CEU) v Budimpešti, magister zgodovine (Master of Arts in History, CEU, 2010), univ. dipl. zgodovinar in filozof (Univerza v Ljubljani, 2009), mulej_oskar@phd.ceu.edu

the politicians of the Slovene progressive camp. This fact was evident not only from the changed rhetoric, revealing a shift in the political-economic paradigm, but also from the programme documents of the Yugoslav National Party (JNS), which demonstrated a substantive deviation as well as a clear programmatic departure from the liberal principles of the socio-economic order. The afore-mentioned second part of the treatise deals with the following questions: in what way and to what extent did the popular ideas of that time – about building a “new order” and “man” – resonate in the Slovene progressive camp; and whether the economic doctrines were in fact adopted or newly formed (including the ideas about “planned economy” and “corporatist state”). The discussion transcends the framework of party politics and attempts to encompass, from a wider intellectual historical aspect, the various viewpoints which emerged inside the broader ideological camp. These viewpoints ranged from the indisputably liberal to the entirely socialist ones, while also including such which criticised the unbound economy from explicitly liberal positions. Intellectual heterogeneity also manifested in diverse understandings and assessments of the so-called corporatist state. It can be claimed that the “corporatist state” and “planned economy” represented nothing more than fancy slogans and a rhetorical adaptation to the spirit of the age. Kramer’s circle was thereby distinctly characterised by a categorical rejection of Nazism, fascism and communism, while the younger generation was more susceptible to certain aspects of the non-liberal “socio-economic models”.

Keywords: liberalism, progressive camp, political economy, corporatism, intellectuals

Prvi del študije¹ se je prvenstveno osredotočal na vidik strankarske politike oziroma ožje opredeljenega naprednega *političnega* tabora in pri tem posebno pozornost namenil odzivom slovenskih naprednih politikov na svetovno gospodarsko krizo. Pričujoči drugi del ima namen seči čez okvire strankarske politike in z idejnozgodovinskega vidika zaobjeti raznovrstne poglede, ki so se javljali znotraj širšega *idejnega* oziroma *nazorskega* tabora, ki naj bi ga naprednjaška strankarska politika sicer predstavljala, a ji ni bil vedno povsem zvest, idejno pa je bil še bolj heterogen. Pri tem se bomo osredotočili zlasti na izobražence, izhajajoče iz svobodomiselnega svetovnega nazora oziroma meščansko-liberalnega kulturno-duhovnega miljeja, ter na napredni tisk in ostale serijske publikacije, ki so bile tradicionalno vezane na napredni tabor oziroma so gravitirale k njemu.

Poleg dosedanjega relativnega manka idejnozgodovinskega pristopa k obravnavani tematiki nas k vključitvi širše perspektive napotuje zlasti dejstvo, da je ravno prva polovica tridesetih let za slovenski napredni tabor² pomenila čas pospešene diferen-

¹ Oskar Mulej, »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 108–25.

² Izraz »napredni tabor« uporabljam v strogo nominalističnem smislu, brez normativnih vsebinskih ali celo vrednostnih opredelitev. Izhajajoč iz razdelitve slovenske politične in duhovne krajine na tri miselne kroge oziroma tabore, z njim merim na tisti segment slovenske javnosti, ki ni pripadal niti katoliškemu niti marksističnemu idejnemu krogu in je zase najpogosteje uporabljal oznako »napreden«. Hkrati ni imel trdnega ideološkega temelja in enotnega profila ter je zato zanj bila značilna izrazitejša

ciacije med političnimi prvaki oziroma »stranko« na eni in intelektualnim zaledjem oziroma širšim idejnim taborom na drugi strani. Razlike pri tem niso izvirale izključno iz nezadovoljstva nad sodelovanjem politikov v nedemokratskem režimu oziroma zadevale zgolj različnih pogledov na nacionalno politiko, temveč so se v določeni meri izražale tudi na gospodarskem in socialnem polju. Svetovna gospodarska kriza in premiki – družbenopolitični in idejni –, ki jih je ta spodbudila v svetu, Evropi ter srednje- in jugovzhodnoevropski regiji, so svoj neizogibni odmev našli tudi med slovensko inteligenco svobodomiselne provenience ter pripomogli k razvoju korenitejših cepitev v njenih vrstah.

Kot smo lahko videli v prejšnjem delu študije, so v najtežjih letih gospodarske krize temeljna stališča naprednjaške gospodarske politike v grobem vztrajala na podobnih osnovah kot v dvajsetih letih in – kljub nekaterim novim retoričnim poudarkom – še niso vključevala številnih resnično novih sestavin. V letih 1931–33 je mogoče govoriti celo o »konservativnejšima« pristopu in retoriki, ki sta se zrcalila zlasti v zahtevah in prizadevanjih po varčnosti in gospodarnosti, uravnoteženem proračunu ter stabilni valuti, in tudi branjenju načela proste mednarodne trgovine ter odsotnosti zahtev po obsežnejših državnih intervencijah v gospodarstvu.

Po drugi strani pa je pod vplivom razvoja v tujini zatem postopoma pričel nastopati nov diskurz, ki je nakazoval spremembo političnoekonomske paradigme. Že v prejšnjem delu omenjena resolucija delegatov JNS iz Dravske banovine jeseni 1934 je tako med drugim narekovala, da more »narodu [...] vrniti zadovoljstvo, državi pa pojačiti moč le član organizatornega dela, ki naj bi se vršilo po gospodarskem načrtu za več let vnaprej«. ³ Leta 1933–35 so bila čas, ko so tudi v Jugoslavijo in tako tudi med slovenske naprednjake, ki so tedaj stali pri vladnem krmilu, nezadržno pronicale nove ideje o razširjeni in okrepljeni vlogi države v gospodarstvu. V pretežno agrarnih državah jugovzhodne in vzhodne srednje Evrope, med katere je štela tudi Jugoslavija in kjer je gospodarska kriza bila ostrejša in daljnosežnejša kot v razvitejših državah, je v tridesetih letih nastopila »geneza etatizma«. ⁴ K temu je pripomogla zlasti globoka agrarna kriza, ki je ustvarjala vtis, da so tržni mehanizmi docela odpovedali. ⁵ Vlade so se zato pričele, večidel neuspešno, usmerjati k dirigirani kmetijski politiki, ki naj bi pretežno agrarna gospodarstva rešila iz slepe ulice. Temu so bile pridruže-

ideološka heterogenost kot pri ostalih dveh taborih. V ožjem smislu, kot *politični* tabor, je, grobo rečeno, zajemal tisti del slovenske politike, za katerega je bilo značilno nacionalno-liberalno genealoško ozadje. V širšem, kot *idejni* ali *nazorski* tabor, pa tisti del slovenske družbe (v prvi vrsti razumništva), ki ga je naprednjaška politika nagovarjala, a ji ni bil vedno zvest, idejno pa je bil še bolj heterogen. Integrativni element tabora, ki je do neke mere deloval tudi kot vezni člen s strankami, so bile nestrankske institucije kot denimo Zveza naprednih starešin, »napredna« in nacionalistična akademska društva, predvsem pa množična društva z »naprednim« obeležjem – v prvi vrsti Sokol.

³ »Najnujnejše gospodarske in socialne naloge,« *Jutro*, 6. 9. 1934.

⁴ John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006), 128.

⁵ Kmetijska proizvodnja v okoliščinah globoke agrarne krize in drastičnega nižanja cen ni več delovala v skladu z običajnimi mehanizmi ponudbe in povpraševanja, saj je na upad slednjega reagirala s hiperprodukcijo. – Ivan T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe Before World War II* (Los Angeles: University of California Press, 1998), 254, 255.

ne okrepljene pobude po državno spodbujani industrializaciji in splošni tehnološki modernizaciji, ki so sicer bile prisotne že pred krizo, a so se v novih okoliščinah v mnogo manjši meri zanašale na »naravne« sile trga. Rooseveltova ekonomska politika v ZDA, prodor ekonomskih teorij in receptov Johna Maynarda Keynesa ter – če se ozremo bližje – nacistična gospodarska politika so močno odmevale v jugoslovanski politiki, kjer je »gospodarsko načrtovanje« kmalu postalo standardna fraza. Novega duha časa je morda najbolj izražalo pisanje nove revije naprednih intelektualcev *Misel in delo*, ki je v tretji številki leta 1934 zapisala:

»Naravnost kot ukaz zvene trditve prosvitljenih duhov, namreč, da je izvor vseh neprilik v liberalno-kapitalističnih načelih preteklega stoletja, ki so še vedno osnova gospodarskega reda, čeprav so se že preživela.«⁶

V času Jevtičeve vlade oziroma pred petomajskimi volitvami 1935 je nastopil tudi jasen premik v vladni retoriki, s tem pa – kljub tedanjemu razkolu med Marušičevo in Kramerjevo skupino – tudi v retoriki *Jutra*. »V dobi, ko narašča važnost socialnih idej, politične pa se umikajo«,⁷ je nastopila nova paradigma gospodarske politike, kjer se je pod geslom »agrarne demokracije«⁸ napovedoval »energičen konec politiki čakanja, potrpljenja in konservativnih metod, ki računa, da bo čas mnogo izlečil in se zato zadovoljuje dostikrat s provizoričnimi rešitvami in paliativnimi ukrepi.«⁹ Minister Marušič je tako na predvolilnih shodih jasno obljubljal povečano vlogo države v gospodarskem življenju in spremembo smeri v gospodarski politiki. Prejšnjim vladam je očital pomanjkanje »jasnega gospodarskega in socialnega programa«.¹⁰ Obljubljal je dvig cen kmetijskih pridelkov in zvišanje delavskih mezd¹¹ ter poudarjal, da država ni le »pravna edinica, ki skrbi za mir in red, temveč [...] predvsem socialna edinica, ki naj nudi vsem delavoljnim državljanom možnost kruha in zaslužka ter poštenega, človeka vrednega življenja«.¹²

Kot rečeno, je novemu trendu sledilo tudi *Jutro*. Poleti 1935 je denimo zapisalo:

»Naivno je pričakovati, da bo novi val gospodarske prosperitete spet priklical milijone brezposelnih v mehanizirane, avtomatizirane in racionalizirane tovarne in da bo razen tega še preskrbel dela novim milijonom doraščajočih generacij – na temelju primitivnih načel nekdanjega svobodnega gospodarstva. V pretežni večini držav so že bili storjeni ukrepi, ki postavljajo narodno gospodarstvo na nove temelje: zaščitne carine, državni monopoli, korporativni sistemi in avtoritarni režimi so le razne in različno stopnjevane

⁶ Fran Trček, »Kratek pregled slovenskega zadružništva,« *Misel in delo*, št. 3 (1934): 32.

⁷ »Zaključni volilni govor predsednika vlade,« *Jutro*, 4. 5. 1935.

⁸ »Pred odločitvijo,« *Kmetijski list*, 26. 4. 1935.

⁹ »Zaključek prve faze volilne borbe,« *Jutro*, 19. 4. 1935.

¹⁰ »Minister dr. Marušič o volilni situaciji,« *Jutro*, 3. 3. 1935.

¹¹ »Govor ministra Marušiča v Cerknici,« *Jutro*, 16. 4. 1935.

¹² »Predsednik vlade Bogoljub Jevtič je govoril včeraj v Ljubljani,« *Jutro*, 29. 4. 1935.

oblike neizbežnega državnega intervencionizma proti kaotičnemu razvoju, ki je spremljal pogrešno pojmovan gospodarski liberalizem.«¹³

Obravnavani duhovni proces postopnega spreminjanja paradigme v razumevanju odnosa med državno oblastjo in gospodarskim življenjem se je zrcalil tudi v tem, da so nove ideje in zahteve – vsaj deklarativno in v razmeroma medli obliki – našle mesto v strankarskih programih. Manifest JNS, sprejet po formiranju stranke v juliju 1933, je nosil značaj vsebinskega odmika in tudi jasnega programskega obrata stran od liberalnih načel družbenogospodarske ureditve. *Jutro* je tedaj poudarilo, da je »JNS zapustila zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih.«¹⁴ Program je izražal jasne zahteve po povečani prisotnosti države v gospodarskem življenju, poudarjajoč, da se politična oblast »ne sme omejiti samo na svojo pravno funkcijo.«¹⁵ To pa ni pomenilo zgolj možnosti državne intervencije v posamezne segmente gospodarskega življenja, temveč je seglo tudi do daljnosežnejših in celovitejših zamisli o »načrtnem gospodarstvu« ter tudi »korporativističnem« preurejanju narodnega gospodarstva. Program JNS je tako vključeval tudi sledečo točko:

»Stranka priznava potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru.«¹⁶

Načeloma se je tako mogoče strinjati s splošno sodbo, da so trideseta leta 20. stoletja bila »čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in (novem človeku), ki bo sposoben delovati pri graditvi (novega) reda, novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja«,¹⁷ kar je svoj odmev in izraz brez dvoma našlo tudi v slovenskem naprednem taboru. Vprašanju, na kakšen način, v kolikšni meri in ali je pri tem šlo za pristen prevzem oziroma oblikovanje novih ekonomskih doktrin, vključujoč zamisli o stanovski preureditvi narodnega gospodarstva in države, se s širšega, idejnozgodovinskega vidika posveča pričujoča razprava. V njej se bomo posebej osredotočili na krizo liberalizma, nanjo vezane razmisleke o alternativnih družbenogospodarskih modelih, na drugi strani pa tudi na delno vztrajanje liberalnih pogledov na razmerje med državno oblastjo in gospodarskim življenjem. Pri tem se bomo kratko dotaknili tudi različnih vidikov oziroma mogočih razumevanj pojma liberalizem (politični, ekonomski, kulturni, duhovni), kakor so nastopala znotraj

¹³ »Potrebe organizacije tehničnega dela,« *Jutro*, 2. 7. 1935.

¹⁴ »Po kongresu JNS,« *Jutro*, 23. 7. 1933.

¹⁵ *Program i statuti Jugoslovenske nacionalne stranke* (Beograd: Gen. sekretariat JNS, 1933), 12.

¹⁶ *Ibid.*, 15. »Konstituiranje Jugoslovenske nacionalne stranke,« *Jutro*, 21. 7. 1933.

¹⁷ Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 49. Kot navaja Polanyi, je fašizem, ki prej ni predstavljal več kot lastnosti avtoritarnega režima v Italiji, po nastopu krize dobil popolnoma nov pomen kot alternativni model reševanja družbenoekonomskih vprašanj. – Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 2001), 252.

obravnavanega konteksta. Zaradi njihove odmevnosti bo poseben odsek posvečen koncepcijam »stanovske države«.

I. Med (ekonomskim) liberalizmom in neliberalnimi alternativami

Svetovna gospodarska kriza se je na idejnem polju zrcalila tudi kot kriza liberalizma – kot kriza zaupanja v liberalno, nevezano gospodarstvo in tudi politični sistem predstavnike demokracije. V srednji in jugovzhodni Evropi, kjer – zlasti ekonomski – liberalizem že poprej ni bil na najboljšem glasu in ni imel mnogo zagovornikov, je to nezaupanje dosegalo posebej široke razsežnosti. Slednjemu je botrovala tudi posebna ostrina ekonomske in družbene krize kot posledica periferne položaja, ki pa ga je istočasno zaradi pomanjkanja pogojev za tehnološko-strukturno prenovo še dodatno utrjevala.¹⁸ Zahteve po gospodarskem načrtovanju in širitvi pristojnosti države v gospodarstvu so se zaradi strukturnih nestabilnosti večine držav in tudi pod vplivom političnega razvoja v širši regiji in sosesčini (Nemčija, Italija, Sovjetska zveza) pogosto združevale tudi z avtoritarnimi koncepti politične ureditve. Zanimanje za alternativne, neliberalne modele gospodarske, družbene in politične ureditve pri tem ni bilo več omejeno na gibanja, ki so že pred krizo stremela k radikalnim spremembam, temveč je v veliki meri postalo značilno tudi za liberalno in konservativno usmerjene kroge.

Odnos naprednih politikov oziroma slovenskega dela JNS do (gospodarskega) liberalizma lahko v najboljšem primeru označimo kot ambivalenten. Napredna politika je trdno vztrajala na načelu zasebne lastnine kot osnove za kakršenkoli gospodarski napredek in blagostanje,¹⁹ pri čemer zasebna podjetnost in iniciativa nista bili razumljeni kot nasprotni, temveč komplementarni »narodni solidarnosti«.²⁰ Poleg poudarjene skepse do ekonomskega protekcionizma in avtarkizma do leta 1933 tudi ni zaslediti zahtev po obsežnejši državni intervenciji v gospodarsko življenje, Kramer pa je še leta 1934 opozarjal, da sta »povezovanje gospodarstva s politiko in pa pogrešna teza o avtarkiji« ustvarili »celo vrsto komplikacij ki so povzročile tudi naši državi ogromno škodo«.²¹ Omenjenim stališčem v gospodarski politiki, ki bi jih v širšem smislu in kontekstu časa vsaj pogojno lahko obravnavali kot »liberalna«, navkljub pa je »liberalizem« – in to še posebej v gospodarskem pogledu – naprednjakom še naprej predstavljal neljub politični pojem ter oznako. Jutro je tako denimo leta 1931 pisalo, da bi »vsak poizkus, da bi se [...] vrnili k staremu geslu *daissez faire...* [...] bil podoben pripravam za samomor«.²² Gospodarskega liberalizma in z njim povezanih gesel niso le izrecno odklanjali kot preživelih, temveč so jih – kot denimo Milan Mravlje v

¹⁸ Prim. Berend, *Decades*, 259, 265.

¹⁹ Prim. *Program i Statuti*, 12.

²⁰ Koncept »narodne solidarnosti«, kakor je nastopal v politični retoriki in praksi slovenskih naprednjakov, je bil podrobneje razdelan v prvem delu razprave.

²¹ »Minister Dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih,« *Jutro*, 8. 5. 1934.

²² »Ni monopola na socialno vprašanje!«, *Jutro*, 25. 4. 1931.

svojem govoru decembra 1933 – včasih celo povezovali s »sovražnikom številka ena«, klerikalizmom.²³

Kljub gospodarski krizi in splošnemu evropskemu duhovnemu in političnemu razvoju, ki je težil v smer kolektivističnih pristopov k reševanju družbenoekonomskih vprašanj, so po drugi strani v pisanju naprednjaškega tiska nastopali tudi poudarki, ki bi jih lahko opredelili kot jasno liberalne. Dober primer tega je, da so ob siceršnjih uradnih deklamacijah o »narodni solidarnosti« v *Jutru* objavljali in povzemali zapise izrecno liberalnih ekonomistov, kot sta bila Ludwig von Mises²⁴ in Georg Bernhard.²⁵ Ti članki so gospodarsko krizo v prvi vrsti obravnavali z vidika razmerja med državno oblastjo in gospodarstvom ter izražali poglede, ki niso bili v skladu z uradnimi programskimi točkami JRKD oziroma JNS. V tej zvezi velja omeniti tudi, da je Misesov članek bil objavljen v *Jutru* le tri dni zatem, ko je izšel v dunajskem liberalnem časniku *Neue Freie Presse*.²⁶ Istočasno pa je *Jutro* objavljalo tudi misli ekonomskih teoretikov, ki niso vztrajali na predpostavkah ekonomije prostega trga – kot denimo slovitega predstavnika nemške historične šole Wernerja Sombarta, ki je govoril o »notranji preosnovi kapitalizma«.²⁷ Svobodomiselnost in pluralizem naprednega idejnega tabora sta se tako – vsaj glede ekonomskih pogledov – udeleževala tudi v njegovem osrednjem političnem listu.

Tako kot se je pisanje *Jutra* mestoma razlikovalo od linije, izražene v programskih dokumentih JNS, so bili pogledi na obravnavana vprašanja znotraj širšega idejnega tabora raznoliki in so predstavljali celo paleto nazorov. Ti so segali od nesporno liberalnih, prisotnih zlasti med gospodarstveniki, vse do nesporno socialističnih. Odličen primer prvih najdemo pri tajniku Zbornice TOI in predsedniku trgovskega društva »Mercur« Windischerju, ki je opozarjal, da omejevanje gospodarske svobode pomeni »povratak v stare malenkostne patriarhalne in avtarkične razmere«, s tem pa tudi »povratak človeka v stare, majhne razmere, priproste in siromašne«²⁸, svaril pred »krivimi gospodarskimi preroki« in pripominjal, da se »s krilaticami da razburjati svet in

²³ »Zborovanje sreskega odbora JNS za Ljubljano in okolico«, *Jutro*, 11. 12. 1933:

»Zlomil se je gospodarski liberalizem, ki mu je bil najboljši pomočnik klerikalizem, ki smo ga mi Slovenci najhujše občutili.«

²⁴ »Križa in kapitalizem«, *Jutro*, 20. 10. 1931.

²⁵ Georg Bernhard, »Meje politike«, *Jutro*, 12. 5. 1931:

»Danes tako priljubljenega razlikovanja med narodnim gospodarstvom in svetovnim gospodarstvom v resnici niti ni. Vse to so samo pomožne konstrukcije slabotne človeške pameti, ki si mora za svoje mišljenje vstvarjati kategorije, kakršnih v prirodi ni. Normalni zakoni za gospodarstvo posameznih narodov veljajo v večjem okviru tudi za svetovno gospodarstvo. [...] Velike važnosti bi bilo odstraniti že obstoječe umetno poseganje v normalni razvoj evr. gospodarstva, namreč obstoječe carinske meje med posameznimi državami.«

²⁶ »Die Krise und der Kapitalismus«, *Neue Freie Presse*, 17. 10. 1931.

²⁷ »Sombart o razvoju gospodarstva«, *Jutro*, 22. 3. 1931.

²⁸ »Privaditi se moramo na skromnejše razmere«, *Jutro*, 17. 6. 1933:

»Tekma je, da polože v spone svobodno gibanje človeka. Z duhovitimi domisleki se zapira pot izmenjavi kapitala, denarja in blaga, ovira se promet osebni in blagovni, brutalizira duh. Univerzalnost se umika kampanilizmu, pa se pozablja, da povratak v stare malenkostne patriarhalne in avtarkične razmere zahteva dosledno tudi povratak človeka v stare, majhne razmere, priproste in siromašne.«

izzivati aplavz na shodih, toda ne moremo preko neusmiljenih dejstev, gospodarskih izkušenj in zakonov.«²⁹ Na podoben način je dvom v koristnost intervencionizma, »dalekosežnih socializacijskih akcij« in »eksperimentov načrtnega gospodarstva« v svoji recenziji *Pogledov na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije* Filipa Uratnika izražal Albin Ogris, pri čemer je glede predloga o odvzemu »previsokih dobičkov« pripomnil, da je objektivna ocena, »od katere meje navzgor so dobički previsoki«, v večini primerov nemogoča.³⁰

Skeptično držo do raznih doktrin, ki so se v obravnavani dobi pojavljale pod skupnim imenom »načrtno gospodarstvo«, je zavzemal tudi sloviti ekonomist Aleksander Bilimovič, ki je pod ta pojem uvrščal sovjetski eksperiment, fašizem, nacionalni socializem ter tudi krščanski socializem in Rooseveltovo gospodarsko politiko. Opozarjal je, da ima »pri vseh svojih dobrih straneh [...] tudi velike pomanjkljivosti, ker ne odstranjuje socialne neenakosti, zvezano je z nasiljem ter povečuje politično in gospodarsko odvisnost prebivalstva od gospodarskih organov, v menjalnem gospodarstvu kontrolira produkcijo in konsum sam«. Iz tega razloga je predlagal kompromis med liberalnim in »načrtnim« gospodarstvom oziroma »srednjo, kritično pot«.³¹

Če so gospodarstveniki v veliki meri izhajali iz – vsaj pogojno rečeno – liberalnih gledišč, politiki pa se, kljub deloma drugačni retoriki, niso občutneje oddaljevali od takšne osnovne usmeritve, so med širšimi krogi inteligence »nova«, neliberalna gospodarska naziranja našla precej plodna tla. V tem pogledu napredni tabor v okviru razmeroma nediferencirane slovenske družbe, nagnjene k egalitarizmu,³² ni predstavljal nikakršne izjeme. Čemur se tudi ne gre preveč čuditi, če pomislimo, da je – poleg pretežnega dela sicer zelo tankega sloja ekonomske elite – združeval predvsem inteligenco, uradništvo oziroma tisti družbeni segment, ki mu je po besedah Leona Kavčnika bil ideal »imeti 'siguren' poklic« in se vpisati »na državni ali banovinski plačilni seznam« ter je zato podjetništvo pogosto videl kot »nečeden posel, ki donaša krivičen denar«.³³ Tako je najvidnejši slovenski narodnogospodarski teoretik, ki je – četudi je štel za predstavnika »krščanskega socializma« in govoril o »gospodarstvu po načrtu« – trdno vztrajal pri najbolj temeljnih načelih tržnega gospodarstva,³⁴ bil Andrej Gosar, ki ni pripadal naprednemu, temveč katoliškemu taboru. V nasprotju z uničujočo Kardeljevo kritiko, objavljeno v *Ljubljanskem zvonu*,³⁵ pa so v nekaterih

²⁹ »Krivi gospodarski preroki,« *Jutro*, 20. 6. 1935.

³⁰ Albin Ogris, »Filip Uratnik. Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije,« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933), 486.

³¹ »Načrtno gospodarstvo,« *Jutro*, 16. 4. 1935.

³² Prim. Žarko Lazarevič, *Plasti prostora in časa* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 263.

³³ Leon Kavčnik, »Problem nesorazmernosti cen industrijskih in poljedelskih proizvodov,« *Misel in delo*, št. 8-9 (1940): 180, cit. po Lazarevič, *Plasti*, 263.

³⁴ Prim. Lazarevič, *Plasti*, 266.

³⁵ Ivan Kovač [Edvard Kardelj], »Filozofske osnove krščanskega socializma,« *Ljubljanski zvon*, št. 6 (1934). Ivan Kovač [Edvard Kardelj], »Sociološke osnove krščanskega socializma,« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1934). Ivan Kovač [Edvard Kardelj], »Gospodarske osnove krščanskega socializma,« *Ljubljanski zvon*, št. 9 (1934).

naprednih krogih Gosarjeve ideje doživele pozitiven odmev. Ogris je tako v svoji recenziji Gosarjeve *Reforme društva* zapisal, da bo v njej »našel marsikaj zanimivega in poučnega tudi čitatelj, ki se s programom krščanskega socializma ne strinja«. ³⁶

Med glasovi, ki so branili načela gospodarskega liberalizma na eni, ter tistimi, ki so ga odklanjali v imenu različnih idej o »novem redu« in avtoritarni reformi države na drugi, pa so bili tudi takšni, ki so nevezano gospodarstvo kritizirali iz eksplicitno liberalnih pozicij. Lojze Ude, sicer eden redkih, ki je liberalizem izrecno pozitivno vrednotil in se s to oznako tudi identificiral, je bil glede njegovega gospodarskega vidika nedvoumen. V *Sodobnosti* je leta 1934 – braneč tako liberalizem (v smislu svobodomiselstva) kot tudi demokracijo – zapisal:

»Nekaj drugega pa je seveda z naukom, da je gospodarsko delovanje vsakega človeka njegova zasebna zadeva, in z naukom, da naj država ne posega v gospodarstvo. A ta individualistični, ekonomski in politični liberalizem in kapitalistični gospodarski red, zgrajen na njem, sta glavna (a ne edina) vzroka za gospodarsko anarhijo in socialno bedo. Ta liberalizem je socialno škodljiv, njega je treba naskočiti in ga nadomestiti z boljšim redom. Kdor torej napada ekonomski in politični liberalizem, naj ostane pri stvari in naj duhovni liberalizem, kakor je pojmovan zgoraj, pusti v miru.« ³⁷

Podobne poglede je zastopal tudi Boris Furlan, ki je odločno zavračal avtoritarno in totalitarno državo, ki bi ju bilo mogoče upravičiti le, če bi državljanom zagotovili »človeka vreden obstoj«, a sta po njegovem mnenju v gospodarstvu zastopali »več ali manj prikrito menčesterski liberalizem, ki ga je resnično svobodomiselstvo že zdavnaj opustilo«. ³⁸ Ekonomski liberalizem je izrecno odklanjalo tudi osrednje napredno akademsko društvo *JNAD Jadran*, kjer se je kalila generacija mladih jugoslovanskih nacionalistov, kasnejših voditeljev *Omladine Jugoslovenske nacionalne stranke* (OJNS). ³⁹

V širšem idejnem taboru so bili prisotni tudi izrazito socialistični pogledi, vključujoč spogledovanje z marksizmom, ki je bilo značilno zlasti za pisce levo usmerjenega lista *Sodobnost*, osnovanega po krizi *Ljubljanskega zvona* leta 1933. Starejši napredni razumniki so takšen trend odklanjali, kot denimo Albin Ogris, ko je v zaključku svoje recenzije slovenskega prevoda Marxovega *Kapitala* k prevajalčevi trditvi, da si bo bralec z njim »pridobil ogromno, temeljno in globoko znanje, neprimerno resničnejši vpogled v nad vse komplicirano gospodarsko in socialno življenje, nego ga more dobiti tako zvani inteligent na meščanski univerzi«, pripomnil: »O tem bi si

³⁶ Albin Ogris, »Dr. Andrej Gosar. Reforma društva,« *Ljubljanski zvon*, št. 12 (1933): 757.

³⁷ Lojze Ude, »O liberalizmu in demokraciji,« *Sodobnost*, št. 1-2 (1934): 28. Udetova opazka lepo razodeva tudi razširjeno temeljno razumevanje in rabo besede »liberalizem« med slovenskimi naprednjaki v času med obema vojnama, kjer kot samooznaka sicer ni bila najbolj priljubljena, a hkrati v svoji duhovni in kulturni razsežnosti večinoma ni nosila negativnih konotacij.

³⁸ Boris Furlan, »Leta odločitve,« *Sodobnost*, št. 12 (1933): 558.

³⁹ »Akademiki, 'Jadran' vas kliče,« *Jutro*, 24. 10. 1933.

dovolil resno podvomiti.«⁴⁰ Sloviti zdravnik dr. Franc Derganc pa je v *Jutru* ob petdesetletnici Marxove smrti izražal socializmom naklonjene, a do marksizma izrazito odklonilne poglede, poudarjajoč škodljivost istovetenja socializma z marksizmom in »protislovanskost« slednjega.⁴¹

Kljub odprtosti svobodomiselnih kulturnih in socialnih revij *Ljubljanski zvon* ter – od 1934 dalje – *Misel in delo* za različne poglede, vključno z dogmatsko marksističnimi⁴², je osrednja linija naprednega tiska, še posebej *Jutra*, ostajala strogo anti-marksistična. Četudi je v letih 1933 in 1934 časnik izkazoval solidarnost poraženi socialni demokraciji v Nemčiji in Avstriji, je hkrati utemeljeval neizogibnost zatona te politične sile.⁴³ Povsem nedvoumno odklonilno stališče nasproti marksizmu in drugi internacionali je zastopala tudi napredna sindikalna centrala Narodna strokovna zveza.⁴⁴

Posebej negativno je napredni tisk poročal o gospodarski politiki v Sovjetski zvezi,⁴⁵ na podoben način pa v obravnavanem času ocenjeval tudi fašistično v Italiji, kjer sta po pisanju *Jutra* vladala »beda in glad kakor ju razen boljševiske Rusije ne pozna nobena evropska država.«⁴⁶ Nič drugačno ni bilo stališče *Jutra* do nacistične gospodarske politike, ki jo je ocenjevalo kot »socialno demagogijo«⁴⁷ in »po svojem bistvu nenaravni kompromis med hitlerjevskim radikalnim socializmom in reakcionarnim fevdalnim velekapitalizmom.«⁴⁸ Spoprijemanju novih nemških oblasti z gospodarsko krizo je časnik sicer priznaval določene uspehe, a pristavljaj, da »tudi v Nemčiji veljajo nenapisani gospodarski in socialni zakoni, ki stavljajo osebnemu prizadevanju, če je še tako idealno, svoje neprestopne meje.«⁴⁹

V začetku leta 1934 je bil ob desetletnici Leninove smrti v *Jutru* objavljen zanimiv uvodnik, ki je zavzel odločno obrambo zasebne lastnine, hkrati pa nakazoval nov način razumevanja tega načela.⁵⁰ Ob izraziti protimarksistični osti, poudarjajoč, da se »bolj kakor kdaj prej [...] kaže odločna volja, da naj se potrebne socialne preosnove izvedejo brez marksizma in proti njemu« ter »da so si današnje protidemokratske in demokratične struje v Evropi vzlic vsej različnosti svojih izhodišč, oblik in smotrov edine v tem, da je treba preprečiti družbeni razkroj, kakor ga je pripravljala z izražanjem demokratičnih svoboščin internacionala moskovskih fanatikov«, je hkrati razodeval tudi jasen odmik od liberalnih pojmovanj razpolaganja z lastnino. Hkratna

⁴⁰ Albin Ogris, »Marx, Karl: Kapital,« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933): 487.

⁴¹ Dr. Franc Derganc, »Karl Marx. Kriza socializma ob 50-letnici Marxove smrti 14. marca 1883,« *Jutro*, 14. 3. 1933.

⁴² Gl. op. 30.

⁴³ Gl. npr. »Pot navzdol,« *Jutro*, 23. 4. 1934.

⁴⁴ Gl. npr. »Borbe narodnega delavstva,« *Jutro*, 15. 5. 1933. »Shod narodnega delavstva v Trbovljah,« *Jutro*, 17. 2. 1934. »Kongres narodnega delavstva,« *Jutro*, 9. 4. 1935.

⁴⁵ Gl. npr. »Boljševiške težave,« *Jutro*, 11. 6. 1933.

⁴⁶ »Beda in glad v Italiji,« *Jutro*, 22. 4. 1933.

⁴⁷ »Hitlerjev socialni program,« *Jutro*, 14. 3. 1933.

⁴⁸ »Hitler in Italija,« *Jutro*, 1. 2. 1933.

⁴⁹ »Razočaranje nemških množic,« *Jutro*, 2. 6. 1934.

⁵⁰ »Za zemljo in lastnino,« *Jutro*, 21. 1. 1934.

kritična drža do marksizma in liberalizma sicer ni pomenila »priznanja vsega tega, kar počenjajo fašisti raznih vrst in inaič v Evropi«. Vseeno pa mnogi razlogi za odklanjanje večine tistega, »kar uče in delajo italijanski fašisti ali nemški narodni socialisti«, po mnenju uvodničarja *Jutra* ne bi smeli imeti za posledico ravnodušnosti »nasproti njihovim idejam o socialnem in kulturnem pomenu zemlje in kmetstva in o zdravi funkcionalni vrednosti lastnine«. Kakor kažejo tudi »najnovejši delovno-pravni zakoni v Italiji in Nemčiji«, se slednja »vedno bolj razvija v socialno formo«, vezano na »socialno odgovornost«, kar pomeni, da je »doba nebrzdanega individualizma za nami«. ⁵¹

S tem pa se je že jasno nakazovalo novo razumevanje zasebne lastnine, ki jo je kasneje – ob koncu tridesetih let – povsem jasno formulirala Omladina JNS kot »omejljivo pravico«, katere obseg, način in pogoje pridobivanja ter meje razpolaganja sme in mora določiti država, pri čemer mora zadnjo besedo imeti »obči družbin interes«. ⁵²

II. Konceptje stanovske države

Stanovske ideje, ki so bile v širši regiji sicer prisotne že nekaj desetletij, so šele z gospodarsko krizo doživele širši politični razmah. Povečini sicer nejasno definirane in artikulirane so tako pričele služiti kot referenčna točka raznolikim političnim silam in usmeritvam (katoliškim, konservativnim, agrarističnim, radikalno nacionalističnim, fašističnim in tudi (neo-)liberalnim) pri iskanju »tretje poti« med grožnjo revolucionarnega socializma na eni ter »preseženo« liberalno ureditvijo na drugi strani. Pri tem je treba poudariti, da so bile ravni dodelanosti stanovskih koncepcij zelo različne. Celovito izdelani idejni sistemi, kot je bil Manoilescujev v Romuniji, ⁵³ so predstavljali veliko izjemo. Ob značilnem vzorcu, po katerem so politična gibanja in tudi nekateri v regiji prisotni avtoritarni režimi inkorporirali določene korporativistične elemente v svoj idejni aparat, so bili zelo pogosti tudi primeri, ko je spogledovanje s stanovskimi idejami ostajalo na izključno retorični ravni ob hkratnem dejanskem vztrajanju pri starih osnovah družbenogospodarske in zlasti politične ureditve. Poleg strahov pred revolucionarnimi nemiri z »leve« so v etabliranih političnih krogih bile prisotne

⁵¹ Ibid. Vpeljavo »germanskega prava« v kmetijstvo oziroma prepoved razbijanja kmečkih posesti v Nemčiji je po drugi strani v istem časniku kritiziral Anton Lajovic, »Hitler in njegovo pravo,« *Jutra*, 4. 6. 1933.

⁵² *Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940* (Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940), 26, 28.

⁵³ Mihail Manoilescu (1891–1950) je bil vpliven romunski ekonomist. Prvotno liberalno usmerjen se je na prehodu iz dvajsetih v trideseta leta preusmeril v korporativizem. Po njegovi doktrini bi morala država razviti zapleten korporativni okvir, ki bi med drugim služil hitri in sistematični industrializaciji, pri kateri bi podeželske mase na silo preusmerili od po njegovem mnenju neperspektivnega kmetijstva. – Lampe, *Balkans*, 127. Gl. tudi Philippe Schmitter, »Reflections on Mihail Manoilescu and the National Consequences of Delayed Dependent Development on the Periphery of Western Europe,« v: *Social Change in Romania, 1860–1940. A Debate on Development in a European Nation*, ur. Kenneth Jowitt (Berkeley: Institute of International Studies, 1978), 117–73.

tudi bojzani pred ekstremnimi gibanji na »desni«, pri čemer je bila značilna težnja po njihovi nevtralizaciji s pomočjo vključevanja nekaterih elementov njihove retorike.

Že pri obravnavi političnega programa JNS smo omenili, da so bili v njem vsebovani tudi elementi korporativizma. V zvezi s tem velja poudariti, da »korporativizem« Jugoslovanske nacionalne stranke ni tvoril celovitega in zaključnega sistema. Pravzaprav je šlo zgolj za razmeroma nedefinirano programsko točko, ki je (kot tudi sicer ekonomski program JNS) dopuščala široke možnosti interpretacije in po kateri naj bi politična oblast graditev »korporacij« zgolj spodbujala, ne pa prisilno uveljavljala.⁵⁴ Edini dejanski ukrep, ki ga je mogoče razumeti kot korak v smer korporativizma, je bil zakon o gospodarskem svetu, ki ga je že leta 1932 predložil Kramer,⁵⁵ pri čemer pa bi vloga takšnega telesa bila izključno posvetovalna.⁵⁶

Kljub prisotnosti omenjene programske zahteve po snovanju korporacij je *Jutro* ob razglasitvi stanovske države (*Ständestaat*) v Avstriji še maja 1934 zapisalo:

»Stanovska ureditev se nahaja šele v najskromnejših prvih početkih. Praksa bo pokazala, ali bo mogla stanovska organizacija zadostiti težnjam po uveljavljenju ljudskih množic, ki danes niso več tako nezavedne in politično nešolane, da bi hotele trajno stati ob strani, pokoriti se ukazom in nositi bremena, na katerih nalaganje ne bi imeli nobenega vpliva. Pred vsem pa se bo moralo izkazati, ali bo stanovski okvir sposoben, da premaga interesna nasprotja med podjetnikom in delavcem, med delom in kapitalom, ker le v tem primeru se bo smelo govoriti o izločitvi razrednih razlik in o koncu razrednega boja.«⁵⁷

Zato velja dopustiti tezo, da je šlo pri korporativizmu oziroma idejah »stanovske države« predvsem za zveneča gesla dobe, ki so izražala retorično prilagoditev splošnim političnim tokovom in razvoju v širši regiji in na vseevropski ravni. Nanje so se tako ali drugače odzivali vsi politični akterji, pri čemer pa so bila stališča znotraj naprednega tabora precej raznolika.

O slednjem najbolje priča razprava, ki se je leta 1935 odvila v reviji naprednih izobražencev in razumnikov *Misel in delo*. Začela se je s člankom Vinka Vrhunca, ki je kritiziral trenutno »modo gesel in krilatic«, kakršni sta bili »načrtno gospodarstvo« in »stanovska ureditev države«, v katerih je – podobno kot Albin Ogris⁵⁸ – videl prej izraz »ideološke površnosti našega časa« in »miselne udobnosti« kot pa plod resnega političnega premisleka in družbene analize.⁵⁹

Vrhunec je v svojem zapisu vpeljal zelo zanimivo karakterizacijo ideje stanovske države, v kateri je videl predvsem težnjo k vrnitvi v čas pred francosko revolucijo.

⁵⁴ *Program i statuti JNS*, 15.

⁵⁵ »Gospodarski svet,« *Jutro*, 4. 2. 1932. »Seja narodne skupščine,« *Jutro*, 5. 2. 1932. »Gospodarski svet pred narodno skupščino,« *Jutro*, 12. 2. 1932. »Zakon o gospodarskem svetu v narodni skupščini,« *Jutro*, 13. 2. 1932.

⁵⁶ »Poostritev protekcijonizma v Evropi in naša gospodarska politika,« *Jutro*, 28. 10. 1931.

⁵⁷ »Avstrijski prvi maj,« *Jutro*, 3. 5. 1934.

⁵⁸ Ogris, »Gosar,« 756.

⁵⁹ Dr. Vinko Vrhunec, »Jugoslavija – stanovska država?,« *Misel in delo*, št. 4 (1935): 64.

Razumel jo je kot izraz dvomov o smotrnosti »režima svobode«, ki je »v svoji mladostni dobi« predstavljal »najsijajnejšo etapo civilizatoričnega napredka« in v znamenju katerega je napredek šel »nevzdržno naprej [...] vse do naših dni«. Četudi je do nje izrazil mero razumevanja, je Vrhunec stanovsko idejo odklonil in v sarkastičnem tonu komentiral, da je iskanje novih idej »za preureditev političnega in družabnega reda« pripeljalo do tega, »da so v starih arhivih prišli zopet na dan zapiski o stanovski državi«. Pri tem se je vprašal: »Zakaj je ne bi otresli prahu in duha plesnivosti, da malo sodobneje oblečena stopi na mesto sedanje države, baje pokvarjene in nesposobne radi degenerirane demokracije in parlamentarizma?«⁶⁰

Stanovski ideji je očital nedorečenost in tudi notranjo nekonsistentnost. Razen tega je ocenjeval, da gre za politično frazo, ki »služi le za krinko osebnih in strankarskih diktatur«, o čemer pričata italijanska in tudi avstrijska »stanovska država«, in jo gre razumeti »le kot izraz sedanjih političnih in gospodarskih težkoč«. ⁶¹ Posebej poudarjajoč, da dejansko udejanjeni korporativizem – ki je pravzaprav »‘corporatisme autoritaire’, pri čemer instinktivno čutimo poudarek na pridevku ‘avtoritativen’«⁶² – omogoča poseganje države v gospodarstvo in zasebno pobudo, »ki ostane vedno movens gospodarskega in pridobitnega udejstvovanja ter napredka«, je svaril, da je »od korporizma do etatizma [...] samo en korak«. ⁶³

Slednjic je treba omeniti tudi, da se je Vrhuncu stanovska ureditev zdela docela neprimerna za Jugoslavijo z njeno družbeno in gospodarsko strukturo, v kateri je prevladoval kmečki stan. Če sicer »predstavlja korporativni sistem do neke meje izgleditev socialnega in gospodarskega nasprotstva v razviti, diferencirani družbi«, ⁶⁴ pa to ne bi moglo veljati v Jugoslaviji, kjer je že obstoječe narodno predstavništvo »nič drugega kakor korporativni parlament s pretežnim vplivom kmečkih interesov«. Če bi ta stanovski značaj parlamenta še eksplicitno poudarili, bi to izzvalo stanovska nasprotja, tak »stanovski parlament« pa bi vodil agrarno politiko na škodo ostalih stanov. ⁶⁵

M. G. V., ⁶⁶ ki je v naslednjih dveh številkah *Misli in dela* pisal o korporativni državi v Italiji, je Vrhuncu oporekal, da četudi »prvine, katerih se poslužuje, niso izvirne, saj jih poznamo že od nekdanj, korporacijsko gospodarstvo »pomeni prvi originalni sistem protirazredne rešitve socialnega vprašanja« in so »fašistične korporacije [...] po svoji vlogi in po svojem duhu povsem nekaj novega«. ⁶⁷ Avtor je korporativizem izrecno omejil na Italijo, medtem ko je denimo tedanji avstrijski režim izvzel. ⁶⁸ Četudi se ni izrecno obračal na Vrhunca, je zapis mogoče brati tudi

⁶⁰ Ibid., 64, 65.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid., 67.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., 66.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Identiteta pisca ni razvozlana.

⁶⁷ Dr. M. G. V., »Korporacijska država v Italiji,« *Misel in delo*, št. 5 (1935): 95, 96.

⁶⁸ Ibid., 97.

kot (delno) repliko na njegov članek. Poleg pregleda zgodovinskih oblik stanovskih ureditev, družbenega razvoja po njihovem koncu v »liberalni« dobi ter izčrpnega opisa italijanskega sindikalnega in korporacijskega sistema je zlasti v zaključku vseboval poudarke in trditve, ki jih lahko razumemo kot odgovor poglobitnim Vrhunčevim tezam. Očitkom o korporativizmu kot sredstvu za »uresničenje diktature ene osebe ali ene stranke« je tako odgovarjal: »Vendar pri tem ne smemo izgubiti izpred oči, da si ta diktatura postavlja samo en cilj: blagostanje naroda in moč ter silo države. To bi moral biti namen vseh državnih sistemov in vseh strank, a na žalost ni tako.«⁶⁹

Priznavajoč težave pri praktični implementaciji korporativne ureditve, je pisec poudaril, da je v teoriji ne gre kar tako odkloniti, saj v okoliščinah, ko »grozijo vidni in neugotovljeni činitelji pretvoriti gospodarsko krizo v stalno stanje, nima demokratiški državni red več moči, da bi obvladal položaj«. Zato je potrebna »reforma v avtoritativnem smislu, ali pa je treba na mesto demokracije postaviti docela drugačen sistem, in to v skladu z narodovo individualnostjo«. Vprašanje, ali je korporativizem najboljša rešitev in ali ga je mogoče uvesti tudi brez hkratne uvedbe diktature, je avtor pustil odprto. Hkrati pa je v zaključku pribil:

»V enem oziru vsaj vlada soglasnost: liberalna demokracija je v političnem, gospodarskem in socialnem pogledu pokopana, če je pa temu tako, bi s te strani ne smelo biti nobenega ugovora proti korporativizmu.«⁷⁰

V eni izmed naslednjih številok se je na temo fašističnega gospodarstva oglasil še izobraženec in publicist mlajše generacije, kasneje vidni predstavnik OJNS, dr. Branko Vrčon, ki se je posvetil pojmovanju in pravnemu statusu lastnine pod fašizmom. Poudarjajoč, da je za »italijanski fašizem kot socialni pokret [...] razbistritev njegovega razmerja do zasebne lastnine načelne važnosti«, je ugotavljal, da se moti, »kdor misli, da je italijanski fašizem v trinajstih letih obstoja svojo ‚socialno‘ teorijo že dodobra izdelal«⁷¹ ter da prihaja ravno »v pogledih na privatno lastnino [...] vsa nejasnost fašistične doktrine [...] še prav posebno do izraza«.⁷² Tako je njegov zapis mogoče brati tudi kot odgovor M. G. V., ki je o italijanskem fašizmu pisal kot o izdelanem sistemu:

»Pri nas je še vedno preveč ljudi, ki le radi svojega površnega poznavanja fašizma menijo, da je italijanski fašizem že v vsakem oziru političnem, ekonomskem in socialnem – v sebi zaključen sistem, ki je v fašistični Italiji doživel že svoje popolno uresničenje.«⁷³

Medtem ko je bil v *Misli in delu* korporativizem obravnavan z različnih vidikov, so ga pisci *Sodobnosti*, ki jih lahko štejemo za levi pol naprednega idejnega tabora, ja-

⁶⁹ Dr. M. G. V., »Korporacijska država v Italiji,« *Misel in delo*, št. 6 (1935): 123.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Dr. B. Vrčon, »Fašizem in lastnina,« *Misel in delo*, št. 8 (1935): 165.

⁷² Ibid., 168.

⁷³ Ibid., 166.

sno odklanjali. Poleg že omenjene Furlanove velja tu omeniti še oceno Frana Zwittera, ki je poskuse, izvajane pod firmo »stanovske države«, opredelil s sledečimi besedami:

»V gospodarstvu obeta fašizem nadomestiti liberalno-kapitalistično družbo z novim družbenim ustrojem; pri tem stoji njegova ideologija deloma pod vplivom predkapitalističnih, deloma pa socijalističnih nazorov in nosi zveneče etikete stanovske države, korporativne države, podreditve interesov posameznikov in socijalnih razredov nacionalni celoti. Kadar pa pride do moči, fašizem nikjer ne poskusi izvesti kake nove, od kapitalizma bistveno različne organizacije gospodarstva in služi povsod le za oporo obstoječemu družabnemu redu.«⁷⁴

Kot že rečeno, četudi vsebovan v programu JNS, »korporativizem«, kakršnega je zastopala naprednjaška politika – dejansko je primerneje govoriti o korporativistični retoriki oziroma kvečjemu stanovskih elementih –, ni tvoril celovitega in zaključene-ga sistema. Tako je v tej zvezi bil morda najbolj na mestu sodoben komentar Vinka Vrhunca, ki je v uvodu že omenjenega članka o stanovski državi zapisal:

»V člankih dnevnega časopisja, v govorih politikov in gospodarstvenikov, posebno pa v kavarniških debatah, mrgoli «načrtnega gospodarstva» in «stanovske ureditve države». Ničesar ni značilnejšega za ideološko površnost našega časa od dejstva, da o teh, za sodobno javno življenje najbolj perečih problemih nimamo niti ene obsežnejše strokovno-znanstvene razprave, ki bi točno označevala vsebino teh pojmov in obravnavala možnosti izvajanja teh družabnih sistemov v naših političnih in gospodarskih razmerah.«⁷⁵

Lahko bi rekli, da so nacionalni solidarizem, državni intervencionizem in »dirigizem« ter tudi elementi stanovske ureditve, kakršne je zastopala JNS, imeli – tudi v luči kasnejših razlag – predvsem namen onemogočiti »navdušenje za socialne ekstreme levice ali desnice« in omogočiti prizadevanje za »evolucijski napredek«.⁷⁶ Na tej podlagi je mogoče dopustiti tudi možnost, da je vpeljava omenjenih korporativističnih elementov s strani naprednjaške politike – še zlasti če upoštevamo splošne miselne tokove in politične težnje tistega časa – v svojem bistvu pomenila sprejetje določenih neliberalnih (povečini zgolj diskurzivnih) sredstev zavoljo še vedno liberalnih – ali vsaj ne antiliberalnih – namenov.

Pri vsem tem pa velja upoštevati tudi, da je obravnavani »stanovsko-korporativni koncept« naprednjakov pravzaprav presenetljivo spominjal na petnajst let starejšo »Tavčarjevo zamisel o harmoničnem in kot stroju organiziranem narodnem, političnem in gospodarskem življenju«.⁷⁷

⁷⁴ Observator [Fran Zwitter], »Nekaj misli k letu 1934«, *Sodobnost*, št. 1 (1935): 36.

⁷⁵ Vrhunec, »Jugoslavija«, 64.

⁷⁶ SI AS 1931, šk. 933, map. 600-19. Branko Alujević, »Naš socialni in gospodarski program«, v: *Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke. Banovinska skupščina 12. septembra 1937 v Ljubljani* (Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1937), 36, 37.

⁷⁷ Perovšek, *O demokraciji*, 50.

Za zaključek naj v prid tezi, da »stanovska država« in »načrtno gospodarstvo« nista bila več kot le krilatice in retorični prilagoditvi dobi, navedemo še pisanje *Jutra*, ki je – prodiranju novih naziranj in z njimi obarvane uradne retorike JNS navkljub – še leta 1934 poudarjalo, da »pod vtisom idej načrtnega gospodarstva podcenjuje današnja doba pomen in vrednost avtomatičnega uravnavanja sil v gospodarskem življenju«. To sicer še ne pomeni, da bi bilo »treba vse gospodarsko življenje prepustiti, da gre svojo pot«, a država vseeno sme »uravnati in pomagati [...] le tako, da se odbijajo ostrine in ekstremi in da se podprejo in okrepijo naravne zdravilne sile, ki jih gospodarstvo samo ustvari«. ⁷⁸

* * *

Odmiki od liberalnih pojmovanj so se znotraj naprednega tabora v skladu z njegovo notranjo heterogenostjo vršili v različnih smereh, alternative pa iskale na različnih mestih. V grobem se sicer v dobršni meri lahko strinjamo z ugotovitvijo, da se je med obema vojnoma napredni tabor kot celota postopoma premikal v smer socializma, ⁷⁹ pri čemer pa idejna slika prve polovice tridesetih let tudi v tem oziru ni dajala videza enoznačnosti. Idejna heterogenost se je skozi trideseta leta krepila in še zlasti v drugi polovici desetletja v skladu s splošnim političnim razvojem in zaostreno duhovno atmosfero na Slovenskem v Jugoslaviji ter širše dobivala podobo prave razcepljenosti. Ekstremni izrastki, ki so se tedaj razvili na »levem« in »desnem« robu naprednega tabora, predstavljajo sicer zanimivo in še razmeroma neraziskano (ali pa vsaj ne dovolj sistematično razdelano) temo, ki pa presega časovni in tematski okvir tega prispevka. V zvezi z njimi velja omeniti le, da so navdihe povečini črpali iz sodobnih antiliberalnih ideologij ter na njih slonečih avtoritarnih in totalitarnih režimov, zlasti v Italiji, Nemčiji in Sovjetski zvezi, katerih prisotnost pa je hkrati pomembno vplivala tudi na orientiranje zmernejših političnih krogov. V precejšnji meri je determinirala smeri iskanja »alternativ« liberalizmu že v prvi polovici tridesetih, kar je veljalo za celoten napredni tabor. Za njegovo politično jedro, zbrano okrog Kramerja, je bilo pri tem značilno kategorično odklanjanje nacizma, fašizma in komunizma, medtem ko je mlada generacija kazala večjo dojemljivost za nekatere vidike novih »družbenogospodarskih modelov«.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije 1918–1982.

Časopisni viri:

- Bernhard, Georg. »Meje politike.« *Jutro*, 12. 5. 1931.

⁷⁸ »Bilanca naše trgovine z inozemstvom,« *Jutro*, 11. 2. 1934.

⁷⁹ Janez Markeš, *Točka nacionalnega nesporazuma* (Ljubljana: Promag, 2001), 197.

- Derganc, Franc. »Karl Marx. Kriza socializma ob 50-letnici Marxove smrti 14. marca 1883.« *Jutro*, 14. 3. 1933.
- Furlan, Boris. »Leta odločitve.« *Sodobnost*, št. 12 (1933): 558.
- *Jutro*, 22. 3. 1931, »Sombart o razvoju gospodarstva.«
- *Jutro*, 25. 4. 1931, »Ni monopola na socialno vprašanje!.«
- *Jutro*, 20. 10. 1931, »Kriza in kapitalizem.«
- *Jutro*, 28. 10. 1931, »Poostritev protekcijonizma v Evropi in naša gospodarska politika.«
- *Jutro*, 4. 2. 1932, »Gospodarski svet.«
- *Jutro*, 5. 2. 1932, »Seja narodne skupščine.«
- *Jutro*, 12. 2. 1932, »Gospodarski svet pred narodno skupščino.«
- *Jutro*, 13. 2. 1932, »Zakon o gospodarskem svetu v narodni skupščini.«
- *Jutro*, 1. 2. 1933, »Hitler in Italija.«
- *Jutro*, 14. 3. 1933, »Hitlerjev socialni program.«
- *Jutro*, 22. 4. 1933, »Beda in glad v Italiji.«
- *Jutro*, 15. 5. 1933, »Borbe narodnega delavstva.«
- *Jutro*, 11. 6. 1933, »Boljševiške težave.«
- *Jutro*, 17. 6. 1933, »Privaditi se moramo na skromnejše razmere.«
- *Jutro*, 21. 7. 1933, »Konstituiranje Jugoslovenske nacionalne stranke.«
- *Jutro*, 23. 7. 1933, »Po kongresu JNS.«
- *Jutro*, 24. 10. 1933, »Akademiki, 'Jadran' vas kliče.«
- *Jutro*, 11. 12. 1933, »Zborovanje sreskega odbora JNS za Ljubljano in okolico.«
- *Jutro*, 21. 1. 1934, »Za zemljo in lastnino.«
- *Jutro*, 11. 2. 1934, »Bilanca naše trgovine z inozemstvom.«
- *Jutro*, 17. 2. 1934, »Shod narodnega delavstva v Trbovljah.«
- *Jutro*, 23. 4. 1934, »Pot navzdol.«
- *Jutro*, 3. 5. 1934, »Avstrijski prvi maj.«
- *Jutro*, 8. 5. 1934, »Minister Dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih.«
- *Jutro*, 2. 6. 1934, »Razočaranje nemških množic.«
- *Jutro*, 6. 9. 1934, »Najnujnejše gospodarske in socialne naloge.«
- *Jutro*, 3. 3. 1935, »Minister dr. Marušič o volilni situaciji.«
- *Jutro*, 9. 4. 1935, »Kongres narodnega delavstva.«
- *Jutro*, 16. 4. 1935, »Govor ministra Marušiča v Cerknici.«
- *Jutro*, 16. 4. 1935, »Načrtno gospodarstvo.«
- *Jutro*, 19. 4. 1935, »Zaključek prve faze volilne borbe.«
- *Jutro*, 29. 4. 1935, »Predsednik vlade Bogoljub Jevtić je govoril včeraj v Ljubljani.«
- *Jutro*, 4. 5. 1935, »Zaključni volilni govor predsednika vlade.«
- *Jutro*, 20. 6. 1935, »Krivi gospodarski preroki.«
- *Jutro*, 2. 7. 1935, »Potrebe organizacije tehničnega dela.«
- *Kmetijski list*, 26. 4. 1935. »Pred odločitvijo.«
- Kovač, Ivan [Edvard Kardelj]. »Filozofske osnove krščanskega socializma.« *Ljubljanski zvon*, št. 6 (1934).
- Kovač, Ivan [Edvard Kardelj]. »Gospodarske osnove krščanskega socializma.« *Ljubljanski zvon*, št. 9 (1934).
- Kovač, Ivan [Edvard Kardelj]. »Sociološke osnove krščanskega socializma.« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1934).
- Lajovic, Anton. »Hitler in njegovo pravo.« *Jutro*, 4. 6. 1933.
- M. G. V. »Korporacijska država v Italiji.« *Misel in delo*, št. 5 (1935).
- M. G. V. »Korporacijska država v Italiji.« *Misel in delo*, št. 6 (1935).
- *Neue Freie Presse*, 17. 10. 1931, »Die Krise und der Kapitalismus.«
- *Observer* [Fran Zwitter]. »Nekaj misli k letu 1934.« *Sodobnost*, št. 1 (1935).
- Ogris, Albin. »Dr. Andrej Gosar. Reforma društva.« *Ljubljanski zvon*, št. 12 (1933).
- Ogris, Albin. »Filip Uratnik. Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije.« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933).

- Ogris, Albin. »Marx, Karl: Kapital.« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933).
- Trček, Fran. »Kratek pregled slovenskega združništva.« *Misel in delo*, št. 3 (1934).
- Ude, Lojze. »O liberalizmu in demokraciji.« *Sodobnost*, št. 1-2 (1934).
- Vrčon, Branko. »Fašizem in lastnina.« *Misel in delo*, št. 8 (1935).
- Vrhunec, Vinko. »Jugoslavija – stanovska država?« *Misel in delo*, št. 4 (1935).

Literatura:

- Berend, Ivan T. *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe Before World War II*. Los Angeles: University of California Press, 1998.
- Lampe, John R. *Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa - iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Markeš, Janez. *Točka nacionalnega nesporazuma*. Ljubljana: Promag, 2001.
- Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1-2 (1982): 19–24.
- Perovšek, Jurij. *O Demokraciji in jugoslovanstvu, Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Polanyi, Karl. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 2001.
- *Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940*. Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940.
- *Program i statuti Jugoslovenske nacionalne stranke*. Beograd: Gen. sekretariat JNS, 1933.
- Schmitter, Philippe. »Reflections on Mihail Manoilescu and the National Consequences of Delayed Dependent Development on the Periphery of Western Europe.« V: *Social Change in Romania, 1860–1940. A Debate on Development in a European Nation*, ur. Kenneth Jowitt, 117–73. Berkeley: Institute of International Studies, 1978.
- Vidovič Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Oskar Mulej

ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS IN THE SLOVENIAN PROGRESSIVE CAMP, 1930-35.

PART II. – THE INTELLECTUAL HISTORICAL ASPECTS

S U M M A R Y

During the hardest years of the economic crisis the progressive camp's basic positions on the economic policy did not yet include any genuinely new elements, despite the various new rhetoric emphases. In the period between 1931 and 1933 we can even note a more "conservative" approach and discourse. After that a new rhetoric gradually began to emerge, indicating a change in the political-economic paradigm. Before the elections of 5 May 1935 the government's rhetoric clearly shifted as well – and, consequently, also the rhetoric of the *Jutro* newspaper, despite the existing rift between Marušič's and Kramer's group.

The intellectual process under consideration, which involved a gradual shift in the understanding of the relationship between the state power and the economic life, also reflected in the fact that the new ideas and demands – at least on a declarative and rather indistinct level – found their place in the party programmes. The manifesto of the Yugoslav National Party (JNS), adopted after the formation of the party in July 1933, was thus marked by a substantive deviation as well as a clear programmatic departure from the liberal principles of the socio-economic order. Its demands with regard to "planned economy" and "corporatist" reorganisation of the national economy indicated that the contemporary ideas about building a new social, economic and political order also resonated and expressed themselves in the Slovene progressive camp.

The attitude of the progressive politicians or the Slovenian part of the JNS towards (economic) liberalism can be at best characterised as ambivalent, whereas the ideological pluralism of the progressive ideological camp was being implemented in its central political newspaper as well. Just like the contents of the *Jutro* newspaper deviated from the line, expressed in the programme documents of the JNS, the attitudes towards the economic questions within the progressive camp were also diverse and represented a whole spectrum of views. These viewpoints ranged from the indisputably liberal to the entirely socialist ones. While the economists and businessmen mostly saw things from the liberal point of view (at least to a degree) and the politicians also never significantly deviated from such orientation (despite their different rhetoric), the wider intellectual circles proved to be relatively prone to the “new” anti-liberal economic ideas. In addition to the defenders of the principles of economic liberalism on one and those that rejected it in the name of various collectivist ideas about the “new order” and the authoritarian reorganisation of the state there were however also voices that criticised the unbound economy from explicitly liberal positions.

“Corporatism” as a programme point of the Yugoslav National Party (it is in fact more appropriate to refer to the corporatist rhetoric or, at best, corporatist elements) never constituted a comprehensive and complete system. Thus we can adhere to the hypothesis that this rhetoric consisted merely of slogans, expressing a rhetoric adaptation to the general political currents and developments at the time. The fact that these were merely fancy slogans of the era which called for different reactions from all political actors is also confirmed by the discussions among the intellectuals, reflecting rather diverse understandings and appreciations of the so-called corporatist state. The discussion which took place in 1935 in the progressive intellectual magazine *Misel* indeed is the best example that attests to this point.

The presence of the contemporary anti-liberal ideologies and the authoritarian and totalitarian regimes based on them— particularly in Italy, Germany and the Soviet Union – had an important influence on and determined, to a considerable degree, the courses of the search for “alternatives” to liberalism already in the first half of the 1930s. The political nucleus of the progressive camp, gathered around Kramer, was characterised by the categorical rejection of Nazism, fascism and communism, while the younger generation was more susceptible to certain aspects of new “socio-economic models”. In general it is nonetheless possible to claim that national solidarism, state interventionism and “dirigisme” as well as the corporatist elements essentially signified a consent to certain illiberal means among the Slovene progressives on the account of their still liberal (or at least not anti-liberal) intentions.